

УДК 94 061.23(477)«192»

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ БІЛЬШОВИЦЬКИМ РЕЖИМОМ
АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 1920-ті рр.**

**POLITICAL-LEGAL BASES OF REALIZATION OF ANTI-RELIGIOUS POLITICS
THE BOLSHEVIST MODE ARE IN UKRAINE IN 1920-th**

Доценко В.О.,

*доктор історичних наук,
професор кафедри теорії права та держави*

Національного університету державної податкової служби України

Сердюк В.О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії права та держави

Національного університету державної податкової служби України

У статті на основі аналізу нормативно-правових актів, періодичної та монографічної літератури відображено розвиток радянського законодавства, що здійснювало правове регулювання діяльності релігійних громад і общин різних релігійних конфесій в Українській СРР упродовж 1920-х рр. Установлено, що політика компартійних органів у зазначений період була направлена на обмеження прав і свобод віруючих та здійснення серед них антирелігійної пропаганди.

Ключові слова: декрет, постанова, релігійна громада, свобода совісті й віросповідання.

В статье на основании анализа нормативно-правовых актов, периодической и монографической литературы отобразено развитие советского законодательства, что осуществляло правовое регулирование деятельности религиозных общин и громад разных религиозных конфессий в Украинской ССР на протяжении 1920-х гг. Установлено, что политика компартийных органов в данный период была направлена на ограничение прав и свобод верующих и осуществление среди них антирелигиозной пропаганды.

Ключевые слова: декрет, постановление, религиозная громада, свобода совести и вероисповедания.

In the article on the basis of analysis of normatively-legal acts, periodic and monographic literature development of soviet legislation that carried out the legal adjusting of activity of religious communities and communities of different religious confessions in USSR during 1920th is represented. It is set that politics of communist party organs in a marked period was sent to limitation of rights and freedoms of believers and realization among them of anti-religious propaganda.

Key words: decree, resolution, religious society, suburb of conscience and religion.

Актуальність теми. Р. Пайпс звинувачує своїх попередників – всесвітньо відомих західних учених Шейлу Фіцпатрік, Леонардо Шапіро, Вільяма Чемберліна та ін. – в абсолютному ігноруванні теми релігії й церкви під час дослідження радянської політики. Між тим, як він справедливо підкреслює, населення Радянського

Союзу, що складалося в основному із селян, у релігійній сфері жило за канонами середньовіччя. Агресивний атеїзм більшовиків ранив народну душу незрівнянно болочіше, ніж придушення політичної незгоди або запровадження цензури. Р. Пайпс робить висновок, який не зустрінеш ні в радянській, ні в пострадянській

7. Плавич В.П. Засади принципи правотворчої діяльності як основа її ефективності / В.П. Плавич, С.В. Плавич / Альманах права. Свобода, рівність та гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці. – Випуск 4. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. – С. 83–87.

8. Терлецька І.С. Принципи законопроектів у системі загальноправових принципів, як головний фактор ефективності вітчизняної законотворчості. – [Електронний ресурс] // Теорія та історія держави і права. – 2010. – № 3. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzizvru/2010_3/p3_5.htm.

9. Шаган В.О. Принципи нормотворчості органів місцевого самоврядування / В.О. Шаган // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 801. – С. 159–163.

10. Горбунова Л.М. Принцип законності у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади: монографія / Л.М. Горбунова. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 240 с.

11. Совгіря О.В. Принципи відкритості, прозорості та гласності діяльності уряду: визначення змісту та співвідношення понять / О.В. Совгіря // Публічне право. – 2011. – № 2. – С. 19–26.

12. Глущенко Ю.М. Принципи правотворчої діяльності місцевих державних адміністрацій / Ю.М. Глущенко // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 66–67.

13. Фігель М.В. Поняття принципів правотворчості та основні підходи до їх класифікації / М.В. Фігель // Наукові записки. – Т. 53. – Юридичні науки. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.». – 2006. – С. 21–24.

14. Чаплук О.І. Загальні та спеціальні принципи національної правотворчості: поняття, значення та види / О.І. Чаплук // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 87–93.

УДК 94 061.23(477)«192»

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ БІЛЬШОВИЦЬКИМ РЕЖИМОМ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 1920-ті рр.

POLITICAL-LEGAL BASES OF REALIZATION OF ANTI-RELIGIOUS POLITICS THE BOLSHEVIST MODE ARE IN UKRAINE IN 1920-th

Доценко В.О.,

доктор історичних наук,

професор кафедри теорії права та держави

Національного університету державної податкової служби України

Сердюк В.О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії права та держави

Національного університету державної податкової служби України

У статті на основі аналізу нормативно-правових актів, періодичної та монографічної літератури відображено розвиток радянського законодавства, що здійснювало правове регулювання діяльності релігійних громад і общин різних релігійних конфесій в Українській СРР упродовж 1920-х рр. Установлено, що політика компартійних органів у зазначений період була направлена на обмеження прав і свобод віруючих та здійснення серед них антирелігійної пропаганди.

Ключові слова: декрет, постанова, релігійна громада, слобода совісті й віросповідання.

В статье на основании анализа нормативно-правовых актов, периодической и монографической литературы отобразено развитие советского законодательства, что осуществляло правовое регулирование деятельности религиозных общин и громад разных религиозных конфессий в Украинской ССР на протяжении 1920-х гг. Установлено, что политика компартийных органов в данный период была направлена на ограничение прав и свобод верующих и осуществление среди них антирелигиозной пропаганды.

Ключевые слова: декрет, постановление, религиозная громада, свобода совести и вероисповедания.

In the article on the basis of analysis of normatively-legal acts, periodic and monographic literature development of soviet legislation that carried out the legal adjusting of activity of religious communities and communities of different religious confessions in USSR during 1920th is represented. It is set that politics of communist party organs in a marked period was sent to limitation of rights and freedoms of believers and realization among them of anti-religious propaganda.

Key words: decree, resolution, religious society, suburb of conscience and religion.

Актуальність теми. Р. Пайпс звинувачує своїх попередників – всесвітньо відомих західних учених Шейлу Фіцпатрік, Леонардо Шапіро, Вільяма Чемберліна та ін. – в абсолютному ігноруванні теми релігії й церкви під час дослідження радянської політики. Між тим, як він справедливо підкреслює, населення Радянського

Союзу, що складалося в основному із селян, у релігійній сфері жило за канонами середньовіччя. Агресивний атеїзм більшовиків ранив народну душу незрівнянно болючіше, ніж придушення політичної незгоди або запровадження цензури. Р. Пайпс робить висновок, який не зустрінеш ні в радянській, ні в пострадянській

історіографії: якщо забути про економічні труднощі, жодне з діянь В. Леніна не завдало більше страждань населенню загалом, ніж профанація його релігійних переконань, закриття церков, мечетей і синагог, переслідування священнослужителів [9, с. 341].

Метою статті є спроба проаналізувати особливості адміністративно-правового впливу компартійних органів на релігійні конфесії, організації та громади в 1920-ті рр., направленою на підрив економічної основи діяльності релігійних громад у підрадянській Україні.

Виклад основного матеріалу. Радянська влада з перших років свого існування, дбаючи про справедливий устрій держави та економіки, про професійну і життєву реалізованість кожної людини, відстоювала ідею про необхідність витіснення релігії з усіх сфер життєдіяльності суспільства. Не маючи можливостей відкрито протидіяти релігійним громадам під час громадянської війни, більшовики проводили приховану антирелігійну пропаганду, намагаючись знищити моральність церкви в очах віруючих. Церкву не можна було підпорядкувати, вона залишалася ідеологічним противником атеїстичного режиму за всіх умов, незалежно від волі й бажання служителів культу. Водночас владні органи розпочали формувати законодавство, яке поступово витіснило б релігію з повсякденного життя народу, а також ліквідувати матеріальну та економічну базу для діяльності релігійних організацій.

Перші більшовицькі декрети, прийняті одразу після жовтневого перевороту 1917 р., втручалися в економічне життя православної церкви й інших релігійних конфесій, представлених власними громадами на території колишньої імперії Романових. Реалізуючи головне програмне положення про вирішення земельного питання на користь селянства, більшовики одразу виступили за секуляризацію церковних земель. Декрет «Про землю» мав значно послабити вплив церкви та релігії на суспільство, ліквідовуючи церковні землеволодіння. У Декреті проголошувалися ліквідація права власності на землю релігійних громад і передання всіх церковних і монастирських земель державі: «Вся земля монастирська, церковна відчужується безоплатно, стає всенародним надбанням і переходить у користування всіх трудящих на ній...» [2, с. 176]. Більшовики сподівалися, що секуляризація церковних земель призведе до ослаблення економічного потенціалу різних конфесій і дасть владі змогу розпочати наступ на економічні позиції церкви.

29 листопада 1918 р. було видано Маніфест до робітників та селян України, у якому чи не вперше в Україні було оголошено про наміри конфіскації всіх монастирських земель. Однак правовою основою фактичної реалізації цього наміру стала інструкція Наркомзему УСРР «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування» від 11 березня 1919 р., якою встановлювалися граничні норми земельних наділів для селянських господарств під час розподілу конфіскованої землі: від 12 десятин на Лівобережжі й до 30 десятин у степовій зоні. Розподіл

конфіскованих монастирських і церковних земель мали здійснювати земельні відділи при сільських і волосних радах [11, с. 610]. Так, римо-католицька церква втратила тисячі гектарів земельних угідь. Як правило, кожна католицька громада мала від 33 до 120 десятин землі. На Півдні України найбільші земельні угіддя конфісковано в католицьких громадах сіл Зельц і Йозефсталь [2, с. 176].

Щоб зберегти власні земельні наділи та можливість займатися сільським господарством монастирі стали створювати монастирські трудові артілі. У 1919 р. при монастирі Києво-Печерської Лаври було створено «Києво-Лаврську сільськогосподарську та ремісничу трудову громаду» під керівництвом намісника архимандрита Климента. Подібні артілі організували монахи Свято-Онуфрієвського чоловічого монастиря на Черкащині, черниці Ржищівського Спасо-Преображенського монастиря. На Одещині черниці Михайлівського жіночого монастиря створили сільськогосподарську артіль «Труд» [10, с. 161].

17 червня 1920 р. НКВС циркулярно наказав усім губернським управлінням видати обов'язкові постанови про реєстрацію всіх релігійних громад, груп, товариств, а їхні статuti й інформація про них направлялась у центральне управління [4, арк. 39]. Наказ передбачав перевірку всіх релігійних громад і їхніх громадських організацій радянськими спецслужбами й закриття частини з них під приводом невідповідності установчих документів. 01 серпня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про позбавлення релігійних громад статусу юридичної особи. Рішення ЦК КП(б)У було продубльоване 03 серпня 1920 р. відповідною постановою українського уряду [12, с. 112].

10 листопада 1920 р. Нарком'юст спільно з НКВС і Наркомосом затвердив інструкцію «Про застосування положень декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Інструкція визначала порядок інвентаризації майнових цінностей релігійних громад і культових споруд. Зокрема, п. 18 наголошував на суворій необхідності точного опису та декларування предметів релігійного культу, що мають історико-художню цінність, а також виробів із золота, срібла й інших дорогоцінних металів [13, арк. 121]. Інвентаризація майна релігійних громад передбачала надалі його конфіскацію на користь держави.

30 січня 1922 р. Л. Троцький звернувся до В. Леніна з листом-пропозицією використати голод для наступу на релігію та розгрому церкви. Патріарху Тихону пропонувалось віддати на потреби голодуючих церковне майно, але він відмовився давати на продаж освячені предмети культу із золота, срібла й коштовного каміння [9, с. 342].

У лютому 1922 р. ВУЦВКа видав постанову про конфіскацію всіх церковних цінностей для допомоги голодуючим. Постанова передбачала вилучення з культових споруд коштовних виробів і предметів культу для наступного продажу за кордон і купівлі за ці кошти продовольства. Кампанією керували створені при губвиконкомах підвідділи з конфіскації

майна релігійних організацій і спеціальні комісії по вилученню релігійних цінностей. До комісій входили єврейські активісти та члени КП(б)У. У Київській губернії в синагогах конфіскували двадцять вісім пудів виробів із срібла, у Миколаєві – близько тридцяти кілограмів, у Бродській синагозі Одеси – два пуди срібла й золота [6, с. 147].

19 березня 1922 р. В. Ленін видав директивного листа «В. Молотову для членів Політбюро ЦК РКП(б)». У листі партійний вождь вимагав розпочати проти церкви превентивний терор, провчити церковників так, «щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати». Підсумовуючи пропонувані заходи, він зупинявся на найбільш жорстоких і робив такий висновок: «... чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії нам ... вдасться розстріляти, тим краще» [9, с. 342].

31 березня 1922 р. Харківською губернською комісією з вилучення церковних цінностей у релігійної громади хоральної синагоги Харкова було відібрано 23 фунти срібних речей: підсвічники, корони для Тори тощо. У телеграмі від 28 квітня 1922 р., що надійшла із Житомира до НКВС Харкова, указувалося про успішне завершення кампанії з вилучення цінностей із місцевих синагог, у ході якої було зібрано 3 пуди 9 фунтів срібла. У звіті Кременчуцької губернської комісії зазначалося, що з 29 березня по 17 травня 1922 р. було вилучено цінності з 4 синагог міста [5, с. 208].

Однак невідомо, яка частина коштів реально пішла на закупку продовольства. На думку Фелікса Канделя, на початку 1922 р. більшу частину отриманих коштів перевели в Комінтерн для підготовки світової революції. Валюту виділили й для лікування радянських партійних діячів і членів їхніх сімей за кордоном у Карлсбаді, Вісбадені та інших світових курортах [6, с. 147].

Загалом до червня 1922 р. в Україні було вилучено трохи більше ніж 3 пуди золота і 2 850 пудів срібла. На вилучені кошти офіційно було закуплено для голодуючих районів близько 3 млн пудів хліба. За звинуваченнями в приховуванні церковних цінностей були репресовані десятки священників [9, с. 342].

Отже, ще в революційний період 1917–1921 рр. компартійні органи розпочали регламентацію відносин органів державної влади з релігійним громадським рухом. Розроблювались механізми юридичного впливу, які надавали можливість партійно-державному керівництву обмежувати, а іноді й припиняти функціонування релігійних громад, залежно від їхнього політичного курсу. Для релігійних громад це означало необхідність постійної підтримки політики правлячої більшовицької партії, а також залежність їхнього подальшого існування виключно від волі партійно-радянського функціонера.

Крім того, бажаючи ще більше підірвати економічну основу релігійних організацій, більшовики вдалися до кампанії укладання договорів про користування релігійними спорудами, а також будівлями, пов'язаними із соціальною діяльністю церкви (шко-

ли, дитячі притулки та інші благодійні заклади). Так, порядок передання молитовень у користування релігійних громад було установамо ще ст. 15 декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», інструкціями Нарком'юсту, НКВС і Наркомату від 10 листопада 1920 р., а також постановою Наркомату юстиції «Про порядок втілення в життя декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви (інструкція)» від 30 серпня 1918 р. Вона складалася із шести розділів, а саме: «Про церковні та релігійні товариства», «Про майно, призначене для здійснення релігійних обрядів», «Про інше майно», «Про метричні книги», «Про релігійні церемонії та обряди», «Про викладання релігійних віровчень».

Відповідно до постанови, парафії могли користуватися церковними будинками на правах оренди за спеціальним договором, але не володіти церквами як власністю. Громади, «що прийняли майно в користування», були зобов'язані не тільки «зберігати й берегти його як довірене народне надбання», а й «допускати безперешкодно ... уповноважених Рад Робітничих і Солдатських депутатів осіб до періодичної перевірки й огляду майна, у випадку виявлення ... зловживань та розтрати, негайно здати майно на першу вимогу ... не призначене спеціально для богослужбових цілей майно церковних і релігійних товариств, а саме: будинки, землі, подвір'я, капітали ... негайно відбираються» [2, с. 177].

На виконання постанови виконавчі комітети на місцях починають масово приймати рішення про вилучення надлишкового майна та земель, які не використовуються для богослужіння. У 1922 р. Харківська губернська комісія по відокремленню церкви від держави постановила закрити всі монастирі в межах губернії. Усі ченці повинні були перейти в Ряснянський монастир, а черниці – у Фомівський, узявши із собою тільки взуття й одяг [10, с. 161].

Було закрито різноманітні просвітницькі товариства, що діяли при релігійних громадах, припинили існування лікарні та каси взаємодопомоги для бідних. Уважалося, що завдання, які виконували названі установи під керівництвом конфесійних організацій, відтепер мали перейти до держави.

Найближчим завданням компартійних органів, точніше ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР, Всеукраїнський з'їзд діячів юстиції (19–23 січня 1922 р.) визнавав проведення всієї технічної роботи щодо відокремлення церкви від держави, остаточне відібрання на місцях усіх капіталів, що були в релігійних громадах, усіх земель, усіх джерел нетрудового доходу тощо, урегулювання питання з долею церковного й монастирського майна, знищення всіх залишків релігії, тобто того вчення, що змушує пролетаріат «змирятися, бути покірним, яке змушує жертвувати всім заради того, щоб дозволити себе експлуатувати» [7, с. 77].

Особливо «твердо і непохитно» звучала на з'їзді відповідь завідувача ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР на заяви представників православного духовенства до ВУЦВКа, Наркомату вну-

трішніх справ УСРР, Наркомату юстиції УСРР про те, що вони не зобов'язані в умовах нової економічної політики, коли всі мають право володіти нерухомістю, укладати договори про передання їм храмів і богослужбового майна в безкоштовне користування. «... Нова економічна політика є одним із способів звільнення пролетаріату від експлуатації, є підхід до тієї самої мети, тільки більш тривалий, – говорив І. Сухоплюєв. – Ніяких прав юридичної особи релігійним громадам Радянська влада не дасть, ніколи не дозволить їм володіти нерухомою власністю. ... Іншої відповіді від Радянської влади ніхто не отримає» [8, с. 77]. У листі завідуючим губернськими відділами юстиції І. Сухоплюєв радив твердо говорити: «Ми ... ніяких привілеїв нікому не даємо і не будемо надавати будинки для церковних служителів у безкоштовне користування. НЕП до того і вводиться, щоб брати за все гроші. Тобі потрібне приміщення – плати за нього визначену плату; ремонт відбувається за твій рахунок» [8, с. 78].

Згідно з циркулярами Наркомату юстиції СРСР від 03 вересня 1923 р. і 19 січня 1924 р., у містах і містечках на території УСРР релігійні громади мали сплачувати страховий збір на страхування молитовного будинку, а також щорічний місцевий податок зі споруд у розмірі 1,4% від вартості молитовної будівлі, якою користувалася община. Орендна плата за користування земельною ділянкою, що знаходилася в межах церковної огорожі, мала вноситися з урахуванням ставок, установлених жителям міст для приватновласницьких присадибних ділянок, як того вимагав циркуляр НКЮ СРСР від 15 вересня 1923 р. [14, арк. 213].

Циркуляр НКВС від 15 грудня 1924 р. за номером 5453/Т визначав умови, за яких місцеві органи влади мали можливість розірвати договір про користування культовим майном із місцевими релігійними громадами. Зазначене рішення влада могла прийняти в разі невиконання умов договору, а саме: якщо не проводився ремонт культової будівлі; не вносилися громадою страхові платежі; особи, які підписали договір про користування молитовними будівлями, учинили контрреволюційні дії [1, с. 325].

У разі власноручного обробітку землі, згідно з інструкцією НКЮ і НКВС від 19 червня 1923 р., «служителі культів і члени їх сімей наділялись або користувались землею, що фактично була у їх володінні, на загальних підставах». Відповідно, духовенство мало сплачувати єдиний сільськогосподарський податок. Крім того, існував одноразовий податок, що встановлювався «загальним порядком», наприклад,

на користь голодуючих. Особливий характер мав прибутково-майновий податок, яким обкладалися ті священнослужителі, які за свою службу одержували від релігійної общини «постійну винагороду». У зв'язку з цим, згідно зі ст. 6 «Положення про державний прибутково-майновий податок» (листопад 1923 р.), вони потрапляли до категорії осіб «вільних професій» [3, с. 163]. Однак, за Конституцією УСРР, духовенство належало до осіб нетрудових категорій, тому в справі квартирної плати служників культів прирівнювали до осіб, котрі живуть на нетрудові прибутки.

Декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», продубльований 22 січня 1919 р. урядом радянської України до прийняття 12 жовтня 1927 р. Адміністративного кодексу УСРР. Окремим розділом «Правила про культури» до Кодексу ввійшла низка артикулів (статей), що стали певним підсумком десятилітнього процесу формування в Україні радянського законодавства у сфері релігії та церкви. Цей розділ складався із трьох розділів (підрозділів), які мали назви: «Засади», «Релігійні громади», «Культове майно». В Адміністративному кодексі УСРР було узагальнено основні положення щодо відокремлення церкви від держави та школи, визначено підстави створення релігійної громади і правові межі її діяльності. Також для релігійних громад визначалися умови користування культовим майном і його повернення до державного фонду в разі порушення правил утримання. Кодексом запроваджувалася адміністративна відповідальність за порушення релігійного законодавства. Згідно з положеннями Кодексу, членів релігійних громад могли притягти до адміністративної відповідальності за влаштування релігійних ходів, виконання культових обрядів за межами церковної огорожі без дозволу відповідного органу влади, скликання загальних зборів громад без завчасного попередження державних органів тощо [7, с. 264].

Висновки. Отже, політика компартійних органів щодо релігійного громадського руху в 1920-х рр. була складовою загальної системи державно-церковних відносин і мала відверто антирелігійний характер. Упродовж 1920-х рр. владні органи розробили механізми та принципи реалізації державного атеїстичного руху, здійснили перехід від хаотичного втручання партійно-владних органів у діяльність релігійних громад і общин до систематичної юридично регламентованої антирелігійної політики, направленої на ліквідацію будь-яких виявів релігійного життя в підрадянській Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Буздітько Б. Договір користування церковним майном як засіб правового регулювання механізму відокремлення церкви від держави / Б. Буздітько // Держава і церква в Україні в новітній історії України : збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15–16 жовтня 2009 року). – Полтава : ПНПУ, 2010. – С. 324–327.
2. Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква в умовах антирелігійного законодавства (20-ті рр. XX ст.) / В.П. Ганзуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. 27. – С. 176–180.
3. Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства / П.В. Гидулянов // Полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций, циркуляров и т. д. с разъяснениями отдела V НКЮста РСФСР / под ред. П.А. Красикова. – 2-е изд. – М. : Юридическое изд-во НКЮста РСФСР, 1924. – 404 с.
4. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 393. – Оп. 33. – Спр. 152.

5. Жолоб М. Вилучення культових цінностей у польських та єврейських релігійних громад України в 1922 р. / М. Жолоб // Драгоманівські історичні студії : зб. наук. праць молодих істориків. – К., 2013. – С. 208.
6. Кандель Ф. Очерки времён и событий из истории российских евреев / Ф. Кандель. – Иерусалим, 2002. – Т. 3. – 2002.
7. Клочков В.В. Религия, государство, право / В.В. Клочков. – М. : Мысль, 1978. – 287 с.
8. Лаврик Г. Церковні і релігійні організації як суб'єкти цивільно-правових відносин у радянській Україні доби НЕПу / Г. Лаврик // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 4. – С. 77–80.
9. Литвин В.М. Історія України : у 3 т. / В.М. Литвин. – К. : Альтернативи, 2005. – Том 3 : Новітній час (1914–2004). – Кн. 1. – 2005. – 832 с.
10. Макарська А.І. Пристосування представників чорного духовенства до умов «безрелігійного суспільства» в УРСР в 20-ті рр. XX ст. / А.І. Макарська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 161–165.
11. Терлюк І.Я. Історія держави і права України : [навчальний посібник] / І.Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2011. – 944 с.
12. Фесенко А.М. Особливості державної політики щодо реєстрації релігійних громад на Донеччині у 20-х рр. XX ст. / А.М. Фесенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 112–115.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1216.
14. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 204.